

بررسی آرامگاه شاه اسماعیل اول در اردبیل از منظر باستان شناسی

حسن یوسفی - محمود طاوسی
(دانشگاه تربیت مدرس)

چکیده

آرامگاه شاه اسماعیل، بنیانگذار حکومت مقتدر صفویه از نظر سبک و آرایه های تزئینی از زیباترین و باشکوهترین بناهای بقعه، شیخ صفی الدین اردبیلی محسوب می شود. آرامگاه ما بین مزار برجی شکل خود شیخ و مقبره، محی اندین (حرمخانه) قرار دارد و احتمالاً بنایی است که بعداً به این مجموعه الحاق شده است. مدفن دارای گنبد کوتاه و کم عرضی است که با یک اتاق محقر و تنگ محصور گردیده به طوری که این آرامگاه در بین دو بنای مذکور در بالا گم شده است و این آرامگاه متوسط مرقد شخصی است که دولت صفوی را بنیانگذاری و به طور مقتدرانه ای حدود ربع قرن حکومت نمود. بنای آرامگاه شاه اسماعیل از جمله آثار است که در میان بناهای بقعه کمتر به آن پرداخته شده و بر عکس دیگر آثار تاریخی مجموعه که مسافران توضیحات مفصلی در خصوص آنها نوشته اند در این مورد یا اصلاً توجه نشده و یا خیلی مختصر به آن اشاره شده است. با صراحت می توان گفت حتی در عصر کنونی با اینکه در مورد تاریخ دوره شاه اسماعیل و شخصیت آن مطالب زیادی پیش روی محققان وجود دارد ولی به معماری این زمان پرداخته نشده است. هدف مقاله حاضر بررسی آرامگاه شاه اسماعیل اول در اردبیل از دیدگاه باستان شناسی، مطالعه اثر بر اساس متون تاریخی موجود و بررسی میدانی آن جهت ارائه یک تاریخ دقیق و روشن از بنا و مشخص کردن جایگاه اثر در مجموعه بناهای معماری عصر صفوی در اردبیل است.

مقدمه

مجموعه بناهای بقعه شیخ صفی الدین^۱ از برجسته ترین مجموعه های عصر صفویان، در مرکز شهر اردبیل قرار دارد. در این مجموعه معظم و مجلل معماری، شیخ صفی و نوادگان او و تعدادی از سلاطین و شاهزادگان خاندان صفوی دفن شده اند. هر یک از آثار منفرد معماری این بقعه با دارا بودن پلان و آرایه های تزئینی منحصر به فرد و بی نظیر است. و به عبارتی این آثار از گاتریهای هنر صفوی در شهر اردبیل محسوب می گردند.

این بقعه شیخ صفی در عهد صفویان همچون شهری در عالم کوچک با بازارها و حمامها و میدانهای عمومی، تسهیلات مذهبی و منازل و ادارات مخصوص به خودش فعالیت داشت. هر چند در دوره های بعد تا عصر حاضر دگرگونیهای زیادی در بافت این مکان مذهبی صورت گرفته، به هر حال امروزه این مجموعه نگین معماری و هنری شهر اردبیل در تمام دورانهاست. شاه تهماسب اول، جانشینان او اردبیل را زیارتگاه ملی خود دانستند، عمارت آن را توسعه بخشیده به تزئین و تقدیم هدایا پرداختند. این بقعه شامل تعدادی از بناهای گوناگون است. که نخستین بار با عنایت و توجه شاه تهماسب اول (۸۴ - ۹۳۰) به صورت یک مجموعه منسجم درآمد و در زمانهای بعد نیز شاه عباس کبیر و سلاطین و حاکمان صفوی باعث تکمیل و توسعه بناها شدند و به تزئینات عالی کتیبه ای و غیر کتیبه ای آراسته نمودند.

در حال حاضر بقعه شیخ صفی الدین مشتمل بر قسمت‌های ذیل است:

- ۱- صحن اصلی و حیاطهای مختلف، ۲- مقبره شیخ صفی، ۳- حرمخانه (آرامگاه محی الدین)، ۴- آرامگاه شاه اسماعیل اول، ۵- عمارت چینی خانه، ۶- بنای معروف به جنت سرا، ۷- تالار دارالحفاظ (قندیلخانه)، ۸- تالار و ایوان دارالحدیث (طاق متولی)، ۹- مقابر شاهزادگان و خاندان صفوی، ۱۰- محوطه، شهیدگاه، ۱۱- آثار معماری مکشوفه در دهه ۱۳۷۰.
- هدف مقاله حاضر بررسی آرامگاه شاه اسماعیل اول از دیدگاه باستان شناسی و هنری است که در مجموع بناهای بقعه به اهمیت آن از لحاظ معماری و هنری و تاریخ احداث توجه نشده است. بنابراین در این پژوهش پرسش‌هایی که می‌تواند مطرح شود موارد ذیل است:

- آرامگاه شاه اسماعیل اول دارای چه ویژگی‌هایی است؟
- آیا بنای آرامگاه شاه اسماعیل بنای آزاد بوده یا نه به مجموعه بناهای بقعه الحاق شده است؟
- نمادهای مذهبی و فرهنگ تشیع در تزئینات آرامگاه شاه اسماعیل تاثیری داشتند یا نه؟
- کتیبه‌های نگارشی آرامگاه دارای چه مضامینی هستند؟
- بنای آرامگاه در چه زمانی ساخته شده است؟

در این بررسی، از دو روش تحقیقی الف) استفاده از منابع و متون تاریخی و تطبیق آنها با یکدیگر، ب) بررسی میدانی آرامگاه از طریق مشاهده نزدیک توصیف و تطبیق بنا و مطالعه آرایه‌های مختلف معماری است، این دو روش زاید در مطالعات باستان شناسی و هنری آن نقش بسزایی داشته است؛ امید است با این بررسی گامی هر چند کوچک در جهت شناسایی و معرفی دقیق و جامع آن برای حفاظت و ارج نهادن آن برداشته شود.

معماری آرامگاه شاه اسماعیل اول

آرامگاه شاه اسماعیل اول مابین مزار برجی شکل شیخ صفی و حرمخانه (مقبره صفی الدین) قرار دارد و به نظر می‌رسد بنایی است که بعداً به این مجموعه الحاق گردیده است. این آرامگاه که با نام گنبد شاه اسماعیل شناخته می‌شود مدفن شخصی است که دولت صفوی را بنیانگذاری، مذهب تشیع را تثبیت و به طور مقتدرانه ای حدود ربع قرن حکومت نمود.

اتاق مقبره محقر و تنگ و با گنبد کوتاه و کم عرضی پوشش داده شده به طوری که آرامگاه در بین بنای حرمخانه و گنبد الله الله گم شده است. آرامگاه شاه اسماعیل اول بی تردید از نظر ظرافت هنری و آرایه‌های تزئینی از زیباترین و با شکوهرترین بخشهای مجموعه محسوب می‌شود. وجود نقاشی‌های تذهیب و مطلا و صندوق قبر خاتم کاری مرصع بی نظیر و علی‌الخصوص کتیبه گچبری با رقم علیرضا عباسی، معروفترین خوشنویس و کتیبه نگار عهد صفوی، این بنا را در میان آثار معماری بقعه از برجستگی ممتازی برخوردار نموده است.

در آرامگاه در سمت راست شاه نشین قرار دارد. این ورودی در دو لنگه چوبی با روکش نقره ای است که قبلاً با تزئینات زیبا و برجسته اسلیمی و علامت دست، پنجه، همانند علم‌های موجود، آراسته شده بود که فعلاً اثری از آن آرایه‌ها باقی نمانده است و در روکش نقره ای تنها اثر خطوط تزئین موجود است. از در مذکور وارد یک اتاق مربع شکل به ابعاد $2/40 \times 2/70$ متر می‌شود که سقف آن با گنبد آجری کوتاه و دوپوش پوشیده شده است. گنبد بر روی چهار سنگ (فیلبوش) و چهار قوس متقاطع که از لبه هر سنگ به لبه سنگ دیگر زده شده قرار دارد. بدین ترتیب در منتهی الیه گنبد، ستاره هشت گوش معقری به وجود می‌آورد.

قسمت فوقانی مقبره شامل یک استوانه آجری است که به طرز نامناسبی بر روی یک قاعده آجری که اضلاع آن نامنظم است نهاده شده است. استوانه فوقانی دارای قطری بزرگتر از قاعده، منشوری شکل زیرین است. تمام قسمت فوقانی مقبره از قاعده استوانه تا زیر علم

که در راس گنبد قرار دارد با ترکیبی از کاشیهای خشتی و کاشیهای معرق و معقلی پوشیده شده است. (رضازاده، اردبیلی، ۱۳۷۴: ۶۵۷) گفته می‌شود طوق زرین بلندی که در وسط چهار کتیبه نمادین شمشیر منحنی بر بالا و راس گنبد در قسمت خارجی آن نصب شده نماد خانواده‌های است که شاه اسماعیل را در رسیدن به قدرت یاری نمودند. (توابی طباطبایی، ۲۵۳۵: ۱۷۹) بدنه، خارجی گنبد در قسمت استوانه‌آجری با کاشیهای آبی و فیروزه‌ای و حاشیه بالای ساقه و پوشش گنبد با کاشیهایی به رنگ مشکی، سفید، فیروزه‌ای زرد طلایی و آبی کیود پوشیده شده است و این کاشیها با چیدمان هنرمندانه‌ای به صورت طرحهای لوزی گنبد را دور می‌زنند. بدنه داخلی گنبد با تزئینات عالی نقاشی آراسته شده که به نظر می‌رسد این تزئینات متعلق به زمان شاه عباس اول باشد که لوبرون نیز به این تزئینات اشاره کرده گنبد آرامگاه شاه اسماعیل با تزئینات طلا پوشیده شده است. (ویور، ۱۳۵۶: ۷۷) دیوار مقبره در داخل تا ارتفاع ۱.۷۵ متر با کاشی هفت رنگ (خشتی) آبی لاجوردی و تیره زرنگار و نقوش شاخ و برگ و گل‌های طلایی تزیین گردیده و بر فراز قسمت کاشیکاری یاد شده حاشیه‌ای مرکب از نقوش گل و پیچک و گل‌های شاه عباسی که یک در میان بر عکس هم قرار گرفته‌اند وجود دارد. حاشیه دیگر مرکب از یک نوار کتیبه، ثلث سرتاسری است که در بالای آن یک حاشیه، تزیینی دیگر با نقوش قرار گرفته است به عبارتی کتیبه یاد شده، در بین دو حاشیه تزیینی زیبایی خاص به خود گرفته است. در وسط کاشیهای دیوار شرقی مقبره نقش یک دست، پنجه، که حدود پنج برابر بزرگتر است از دست یک انسان معمولی است دیده می‌شود که به صورت فرو رفته در سنگ خاکستری متمایل به سیاه و در ابعاد ۳۹ × ۳۹ سانتی متر ایجاد شده است که بر اساس یک روایت سنتی این نقش نماد دست علی (ع) است و گمان می‌رود شاه اسماعیل اول این سنگ را از عربستان آورده است. (شولتز، ۱۹۲۴: ۱۳) چنین نقشی، همانطوریکه قبلاً بیان گردیده در روی درب چوبی نقره کوب وجود داشته که فعلاً اثری از آن باقی نمانده است. کف مدفن شاه اسماعیل نیز با کاشیهای خشتی ساده از نوع کف مقبره شیخ صفی مفروش گردیده است و متعلق به عصر کنونی است.

آرامگاه شاه اسماعیل اول در متون مسافران اروپایی دوره صفوی و قرن نوزدهم

قبل از اینکه به تزئینات آرامگاه پرداخته شود لازم است نگاهی به گزارش سیاحان خارجی از این بنا بیندازیم با وجود اینکه در گزارش مسافران معتبر اروپایی غالباً یکایک آثار معماری بقعه را به طور کامل توصیف کرده‌اند ولی به جزئیات این بنا اشاره نشده است. از متون جهانگردان اروپایی در خصوص این بنا روشن است که هیچ کدام از آنها احتمالاً به دلیل محدودیت و پوشش مقبره با پارچه‌های زرباف موفق نشده‌اند داخل آن را ببینند و اطلاعات دقیق از این اثر ارائه نمی‌دهند، به نظر می‌رسد این افراد از دور نظاره‌گر آن بوده‌اند از جمله این مسافران می‌توان به سفرنامه آنتونی جنکینسن، دل‌واله، اوله آریوس، استروس، دبروین و تاورنیه اشاره نمود.

جهت آگاهی و تطبیق منابع با یکدیگر به این گزارش پرداخته می‌شود. آنتونی جنکینسن از اولین جهانگردانی است که از بقعه گزارش می‌دهد وی که یک بازرگان انگلیسی بود در اوایل سال ۹۷۰ هـ / ۱۵۶۲ م ملکه الیزابت اول را به عنوان ایلچی برای پیشرفت مقصود کمپانی هند شرقی با نامه و هدایایی نزدیک به ۴۰،۰۰۰ لیره انگلیسی روابط تجاری به حضور شاه تهماسب اول اعزام نمود. (پارسا دوست، ۱۳۸۱: ۳۳۹) جنکینسن که در راه خود به قزوین، پایتخت شاه تهماسب اول، در اردبیل توقف کرده، می‌نویسد: «کاروانسرای وسیعی توسط اسماعیل ساخته شده و همچنین مسجد زیبایی به انضمام قبر فرمانروا که محققاً در زمان حیاتش ساخته شده است.» (ویور، ۱۳۵۶: ۷۷)

((آنتونی جنکینسن مقبره اسماعیل را تحسین می‌کند اگر چه او مقبره برجی شکل شیخ صفی را با شاه اسماعیل اول اشتباه کرده ولی با این وجود واقعیت اینست که او بیان می‌کند که شاه اسماعیل در زمان حیاتش دستور داد مقبره‌ای را برای او بسازند.)) (هیلن براند، ۱۹۹۸: ۳)

از دیگر مسافران این دوره تاورنیه است. وی یک تاجر فرانسوی بود که در زمان شاه صفی ۳۳ - ۱۶۳۱ م / ۴۳ - ۱۰۴۱ هـ به ایران آمد. تاورنیه که مجموعه بناهای بقعه شیخ صفی را بازدید نموده در خصوص مقبره شاه اسماعیل می‌نویسد: ((از گنبد شاه

صفی داخل اتاق کوچکی می شوند که در آنجا هم یکی از سلاطین ایران مدفون است اسم او را نتوانستم تحقیق نمایم. آنهم صندوق بزرگ مزین و روپوش زری دارد طاق گنبد از داخل به نقاشی های سبک اعراب از طلا و لاجورد و از خارج به کاشیهای الوان زیبا مثل مسجد تبریز مزین شده است.)) (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۷۶)

آدم اوله آریوس آلمانی نیز در زمان شاه صفی اول از بقعه اردبیل دیدن کرده است و از بناهای بقعه شیخ توصیف مفصلی می دهد در خصوص این بنا اطلاعات زیادی نمی دهد و هیچ اشاره ای به صندوق مقبره شاه اسماعیل نمی کند. اوله آریوس می نویسد: ((در سمت چپ شاه نشین قبر شیخ صفی رواق دیگری وجود داشت که شاه اسماعیل صفوی و چند نفر دیگر از خانواده صفوی را در آن بخاک سپرده بودند و این رواق تزئینات خاص و چشمگیر نداشت.)) (اولناریوس، ۱۳۷۱: ۴۹۷) ((شاید بدلیل عدم دسترسی و وجود شبکه و ضریح و پوشش صندوق و محدودیت نتوانسته صندوق چوبی نفیس را ببیند. و این قبر نیز همانند مقبره شیخ صفی همانطور خود را اوله آریوس اشاره کرده بسته بوده است. سنگ قبر از نوع مرمر بسیار عالی بود. ارتفاع سنگ قبر از زمین در حدود سه پا و طول آن نه پا و عرض آن چهار پا بود. روی آن روپوش ابریشمی و سرخ رنگ انداخته بودند. در ضریح بسته بود و کسی نمی توانست به سنگ قبر نزدیک شود سفیر اصرار داشت که داخل ضریح شده و سنگ قبر را از نزدیک ببیند ولی به آنها گفته شد که هیچ کس حتی پادشاهان اجازه ورود به داخل ضریح را ندارند.)) (اولناریوس، ۱۳۷۱: ۴۹۷)

پیتر دلواله دیگر مسافر اروپایی است که در زمان شاه عباس کبیر، ۱۶۱۸ هـ / ۱۰۲۸ هـ از بقعه شیخ صفی بازدید کرده است. در نوشته های این شخص هیچ اشاره ای به مقبره شاه اسماعیل دیده نمی شود.

با این توضیحات روشن است که هیچ یک از جهانگردان قرن شانزدهم و هفدهم میلادی به دلیل محدودیت و پوشش روی صندوق بسته بودن ضریح نتوانسته اند داخل آرامگاه شاه اسماعیل را ببینند. اما بعد از سقوط دولت صفوی این محدودیتها شکسته می شود. مسافرانی که در قرن نوزدهم میلادی از این مقبره دیدن کرده اند مطالبی در خصوص آرامگاه شاه اسماعیل در سفرشان یادداشت نموده اند که از اولین و مهمترین این مسافران می توان به جیمز موریه فرانسوی اشاره نمود وی در دیدار خود از بقعه در سال ۱۸۱۸ م / ۱۲۳۳ هـ ق از صندوق چوبی شاه اسماعیل بحث می کند. موریه اولین فردی است که گفته صندوق قبر شاه اسماعیل از هند آورده شده است. این شخص نوشته: ((پوشش صندوق، کاری عالی مانند خاتم کاری است که از عاج و پوست و سنگ پشت و فیروزه تشکیل یافته و آیاتی از قرآن در آن بکار رفته است)) (ویور، ۱۳۵۶: ۷۷) بعد از موریه الکساندر در سال ۱۸۲۷ م / ۱۲۴۱ و فریزر ۱۸۲۶ م / ۱۲۴۲ هـ از این بقعه بازدید کرده. ((فریزر نیز بمانند موریه یادآور شده صندوق قبر شاه گفته می شود از هند آورده شده است.)) (هیلن براند، ۱۹۹۸: ۸)

به دنبال این مسافران به ترتیب هولمز ۱۸۴۵ م / ۱۳۱۱ هـ و زاره آلمانی ۱۸۹۸ م / ۱۳۱۴ هـ از مجموعه بناهای بقعه بازدید و مطالبی در خصوص آثار معماری آن نوشته اند. مهمترین این یادداشتها متعلق به سرجان شیل انگلیسی است. سرهنگ شیل که مدت ۴ سال وزیر مختار انگلستان در تهران بود و پیش از آن سالها در ایران اقامت داشت توانست ضمن مسافرت به زادگاه صفویان از بقعه اردبیل نیز بازدید بکند. وی در مورد صندوق چوبی آرامگاه شاه اسماعیل نوشته: ((در آرامگاه شاه اسماعیل بالای قبرش صندوق بزرگی از چوب صندل به شکل تابوت که روی آن دانه های ریز عاج بکار رفته بود وجود دارد. این تابوت را همایون شاه از هندوستان فرستاده است.)) (شیل، ۱۹۷۳: ۳۲۴)

هنرشناسان و مورخین قرن بیستم نیز این شاهکار هنری را از هدایای همایون به آرامگاه شاه اسماعیل می دانند از جمله ویور ضمن مقایسه این تابوت با صندوق مقبره شیخ صفی آن را نفیس تر از صندوق قبر شیخ می داند و می نویسد: ((صندوقچه چون قبر شاه اسماعیل هدیه ای از همایون امپراتور مغول است که تصور می رود حتی از صندوقچه قبر شیخ صفی برتر و مجلل تر باشد)) (ویور، ۱۳۵۶: ۱۳۵) لارنس لکههارت نوشته: ((همایون شاه صندوقی از چوب صندل که با مهارت منبت کاری شده بود به شاه نهماسب اول هدیه کرد این صندوق اکنون روی آرامگاه شاه اسماعیل در اردبیل قرار دارد)) (پارسادوست، ۱۳۸۱: ۳۳۹)

شرق شناس معروف آمریکایی ابهام پوپ در بازدیدی که در سال ۱۳۱۶ از این صندوق کرده می‌نویسد: ((دیگر تهیه نظیر صندوق قبر شاه اسماعیل مقدور نیست)) (صفری، ۱۳۷۱: ۲۳۸) وی معتقد است که این صندوق قبر نتیجه زحمت و کار و ایمان ماهرترین استادان دوره صفوی است و از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریفه بوده)) (دیباچ، ۱۳۴۶: ۷۸) همچنین هنرمند معاصر خاتم کاری صنایع خاتم معتقد است ((این صندوق از برجسته‌ترین شاهکاری های صنایع ظریفه می‌باشد.)) (صفری، ۱۳۷۱: ۲۳۸)

تزئینات کتیبه ای آرامگاه شاه اسماعیل

یکی از مسایل مهم در تزئینات بقعه اردبیل پیوستگی و تعامل این آرایه‌ها با فرهنگ تشیع است. مطالعه و بررسی تزئینات این بقعه و علی‌الخصوص آرامگاه شاه اسماعیل نشانگر این است که این تزئینات در خدمت مذهب تشیع بوده است. در آرامگاه شاه اسماعیل نمادهای مرتبط با فرهنگ شیعه و اسامی چهارده معصوم (ع) کاملاً دیده می‌شود. انتخاب گفتارهایی از کلام مولای متقیان علی (ع) و نماد دست علی (ع) بر روی سنگ در دیوار شمالی مقبره و تکرار متن و کلمه علی به صورت متنوع در تزئینات صندوقچه چوبی قبر از جمله مواردی است. که در مقبره عالی به کار گرفته شده است تا به حال در این خصوص کتیبه‌های موجود در داخل بنای آرامگاه شاه اسماعیل پژوهشی دقیق علمی صورت نگرفته و همه محققانی که در مجموعه بناهای بقعه مطالبی نوشته‌اند در این خصوص سکوت اختیار کرده‌اند و فقط به ذکر وجود کتیبه در آن اکتفا نموده‌اند.

دیباچ در مورد کتیبه آرامگاه شاه اسماعیل می‌نویسد: ((کتیبه ای به دو سطر از آیات قرآنی در قسمت بالای دیوارها گجبری شده است)) (دیباچ، ۱۳۴۶: ۴۶) باستان‌شناسان و معماران اروپایی که در خصوص بقعه تحقیقاتی انجام داده‌اند مطالب جدیدی ارائه نمی‌دهند از جمله زاره آلمانی، مارتین هارتمن و مورتن انگلیسی که بیشتر از همه محققان در خصوص معماری و باستان‌شناسی بقعه کار کرده، به متن کتیبه کوچکترین اشاره‌ای ندارند. فقط هلن براند این کتیبه را قرآنی نوشته است.)) (هلن براند، ۱۹۹۸: ۸)

در این قسمت سعی می‌شود کتیبه‌های آرامگاه مذکور بررسی و مورد پژوهش قرار گیرد. کتیبه گجبری آرامگاه شاه اسماعیل که توسط هنرمند خوشنویس و کتیبه‌نگار دوره صفوی، علیرضا عباسی، بر بدنه داخلی بنا نگاشته شده به خط ثلث و به طول ۱۰۲۰ متر است جملاتی از اول این کتیبه در دوره قاجار و بعد از آن با ایجاد دریچه، نورگیر در گوشه جنوب غربی از بین رفته است. اما آنچه از این کتیبه شناسایی و خوانده شد مشتمل بر دعای نادعلیاً و بیانانی از کلام گوهر بار مولای متقیان حضرت علی (ع) بدین قرار است.

... | مظهر العجایب و مظهر الغرایب و مفرق الکتائب و الشهاب الثاقب امام المشرق اسدالله العالی علی بن ابیطالب علیه السلام . یا بن آدم لاتحمل هم یومک الذی لم یاتک علییامک الذی قد اتاک ، غانه ان یک من عمرک یات الله فیه برزقک الناس للدنیا عاملان عامل عمل الدنیا قد شغلته دنیا عن آخرته یخشی علی من یخلقه الفقر و یا منه علی نفسه فیغنی عمره فی کتبا علی رضا عباسی ۱۳۰۷

((علی (ع) را بخوان اینکه مظهر شگفتی‌ها و غرق‌کننده نویسنده‌ها و مانند شهاب نفوذ شده و پیشوای مشرق و شیر ظفرمند خدا، علی پسر ابوطالب است. شما ای فرزندان آدم امروز غم فردای نیامده را مخورید که اگر فردا شما را عمری باشد، خدا روزیتان را می‌رساند. مردم در دنیا دو گروهند: گروهی برای دنیا می‌کوشند و آنان چنان اسیر آن می‌شوند که از یاد آخرت دور می‌گردند. چنین کسانی می‌ترسند که مبادا بازماندگان آنها به فقر و تنگدستی گرفتار شوند از این رو خود را تنگی و سختی اسیر کنند تا دیگران آسوده باشند. (رضی، ۱۳۵۸: ۱۵۲۵)

کتیبه‌های نمای خارجی گنبد استوانه‌ای آرامگاه شاه اسماعیل اول؛ گنبد در نما از تره کاشی‌های الوان تزیین گردیده است در قسمت بالا بدنه، کتیبه بی‌حوازی نام ائمه اطهار و خط ثلث سفید رنگ میان دو حاشیه از کاشی هفت رنگ برجسته نصب شده

است. متن کتیبه نیز با اسلیمی های ساده مزین گشته است. متن کتیبه مذکور که در گروه کتیبه های دعایی است حاوی صلوات بر چهارده معصوم (ع) و به شرح ذیل می باشد:

اللهم صل علی محمد المصطفی و المرتضی علی و فاطمه الزهرا و الحسن و الحسین و صل علی زین العباد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و محمد تقی و علی تقی و العسکری و المهدی صاحب الزمان.

همچنین دیگر کتیبه با کاشی معرق اجرا شده است که نام علی را به صورت کوفی معقلی مورب بالا کتیبه، دعایی در داخل لوزیها با کاشی فیروزه در متن آبی لاجوردی نمایانده اند. به کارگیری این کتیبه ها بر ساقه گنبد مقبره شاه اسماعیل اول که خود مذهب شیعه را در ایران تثبیت و رسمیت بخشیده و در تمام طول زندگی و حکومت توجه خاصی به انمه اظهار به ویژه امیرالمومنین علی علیه السلام داشته بدون علت نبوده و نشانگر توجه و ارادت خاص وی به این خاندان است.

کتیبه صندوقچه چوبی قبر شاه اسماعیل

در زیرگنبد که سطح داخلی آن با نقاشیهای طلایی و با رنگ لاک سیاه طلایی و مزین گشته صندوق چوبی نفیس و ارزشمندی قرار گرفته که تزئینات آن گل و بوته های برجسته عاج کاری و خاتم کاری شده به دلیل بسته شده با مفتولهای فوق العاده نازک و طلا و فیروزه های ریز است که از جمله شاهکار های صنعتی و نفایس هنری ایران و مجموعه بقعه، شیخ صفی الدین محسوب می شود.

سطوح جانبی این صندوق با چوب به اشکال مختلف هندسی تقسیم شده و مرکز این اشکال نیز به ستاره های ده پرونیوم ستاره ها منتهی می شود. ستاره ها نیز با خاتم کاری بسیار ظریفی قاب گرفته شده اند. متن ستاره ها با عاجهای مشبک بسیار زیبایی مزین شده است. حاشیه بالایی این صندوق دارای لوحه هایی چوبی از کتیبه های قرآنی بسیار زیبا به خط ثلث است. پایین و دور صندوق نیز دارای لوحه هایی است که متن این لوحه از عاج و اسلیمی های زیبایی مشبک کاری شده است. از جمله مهمترین کتیبه ای این صندوق نفیس تکرار کلمه علی (ع) است. هنرمند خوش ذوق کلمات الله، محمد و علی را داخل چهار ضلعی های منظم حول یک مرکز و در محدوده ضلعی شش ضلعی به سمت داخل اجرا نموده، به طوریکه وسط محدوده کلمه نقش تزیینی به وجود آمده و همین طور انتهای کلمه به صورت شکسته درآمده است. کتیبه چوبی حاشیه بالایی جبهه شمالی شامل آیه ۱ بخشی از آیه ۲ سوره مبارکه، ق.

بسم الله الرحمن الرحيم ق و القرآن المجید . بل عجبا ان جاء هم منذر منهم فقال الکافر.

بنام خداوند بخشنده مهربان و قسم به قرآن با مجد و عظمت بلکه از آمدن رسولی که آن ها را اندرز دهد به شگفت آمده و کفار نادان گفتند.

کتیبه چوبی حاشیه بالایی جبهه شرقی از راست به چپ شامل بخشی از آیه ۲۲ آیه ۲۶ و بخشی از آیه ۲۷ سوره مبارکه ق بدین قرار است: ((فکشفنا عنک غطاک فبصرک الیوم حدید. و قال هذا مالذی عتیدت القیافی فی جهنم کل کفار عتید: مناع للخیر معتد مریب . الذی جعل مع الله آخرفا لقیاه فی العذاب الشدید قال قرینه ربنا ما اطعینته))

تا آنکه ما پرده از کارت برانداختیم و چشم بصیرتت بینا تر گردید و قرین وی گوید این است که نزد من مهیا است امروزه هر کافر معاند را به دوزخ در افکنید. همان که از خیر مانع می گشت ستم می کرد و در شک بود. همان کافر مشرک که خدای یکتا خدای دیگر جعل کرد او را امروز در عذاب سخت جهنم در افکنید. قرین او گوید بارلها من او را به طغیان و عصیان نکشیدم.

کتیبه عاجی عمودی جبهه شرقی سمت چپ، شامل آیات ۶ تا ۸ سوره مبارکه المزمّل:

[ان ناشئه الیل هی اشدّ] و طاواقوم قیلا . ان لک فی النهار سجا طویلا و اذکر اسم ربک و تبتل لیه تبتیلا .

[البته نماز شب بهترین شاهد اخلاص] و (صفای) قلب و دعوی صدق ایمانست. تو را روز روشن وقت کافی و فرصت وسیع

است و دایم در شب و روز نام خدا را یاد کن و به کلی از غیر او علاقه ببر و به او بپرداز.

کتیبه، عاجی جبهه شرقی قسمت پایین از سمت راست به چپ شامل بخشی از آیه ۲۰ سوره مبارکه المزمّل:
 و مرضی و اخرون یصربون فی الارض ((ماتبسر من القرآن علم ان یسکون منکم))^۲ یتغون من فضل الله و اخرون یقاتلون الصلوه
 و اقرضوا الله قرضاً حسناً و ما تقدموا لانفسکم من خیر تجدوه عند الله هو خیر او اعظم اجرا .

که برخی مریض و ناتوانید تا هر چه از شب را آسان است به تلاوت قرآن پردازند خدا بر احوال شما آگاه است و برخی به سفر
 برای کسب و تجارت از کرم خدا روزی می طلبید و برخی از راه خدا به جنگ و جهاد مشغولید پس در هر حال آنچه میسر و آسان
 باشد به قرائت قرآن پردزید و نماز بپا دارید و زکوة مالتان را به فقیران بدهید و به خدا قرض نیکو دهید و هر عمل نیک برای آخرت
 خود پیش فرستید پادشاه آن را نزد خدا بیاید و آن اجر آخرت بسی بهتر است.

کتیبه، عاجی جبهه شرقی سمت راست از پایین به بالا شامل آیات ۲۵ تا ۲۷ سوره مبارکه الدهر:

و اذکر اسم ربک بکره و اصیلا و من الیل فاسجدله و سجدیلا طویلا ان هولاً | یحیون العاجله و یذرون و را هم یوما ثقیلاً |
 و نام خدا را صبح و شام (به عظمت) یاد کن. و شب را برخی (در نماز) به سجده خدا پرداز و شام دراز به تسبیح و ستایش
 او صبح گردان. این مردم کافر غافل (همه دنیای نقد عاجل را دوست می دارند و آن روز (قیامت) سخت سنگین را به کلی از یاد می
 برند)

کتیبه، عاجی جبهه شرقی، قسمت بالا از راست به چپ شامل آیه ۳۰ و بخشی از آیه ۳۱ و آیه ۱۶ و بخشی از آیه ۱۷
 سوره مبارکه الدهر:

الا ان یشاء الله ان الله کان علیما حکیماً . یدخل من یشاء . قواریرا من فضه قدروها تقدیرا . و یسقون فیها کاسا کان |
 مزاجها زنجیلاً | .

چیزی جز آنکه خدا بخواهد نمی خواهند البته بهتر به احوال خلق دانا و به صلاح بندگان آگاهست خدا هر که را بخواهد در
 بهشت داخل می کند که آن بنورین کوزه ها (به رنگ) نقره خام و به اندازه و تناسب (اهلش) مقدر کرده اند و آنجا شرابی که چون
 (زنجبیل گرم عطر آگین) است به آنها بنوشانند.

کتیبه، عاجی جبهه شمالی قسمت بالا شامل آیات ۱ تا ۲ سوره مبارکه الدهر:

[هل اتی علی الانسان] حین من الدهر لم یکن شیئاً مذکوراً . [انا خلقنا الانسان من نطفه امشاج نبثیه |
 | آیا بر انسان | روزگاری نگذشت که چیزی لایق ذکر هیچ نبود | ما او را از آب نطفه مختلط (بی حس و شعور) خلق
 کردیم.]

کتیبه های عاجی جبهه شمالی سمت چپ از بالا به پایین شامل بخشی از آیه ۲ آیه ۳ و آیه ۴ سوره مبارکه الدهر است.
 [فجعلناه سمیعا بصیرا . انا هدینا . السبیل اما شاکراً و اما کفوراً .] انا اعتدنا للکافرین سلا سلا و اغلالا و سعیراً
 | و دارای قوای چشم و گوش (و مشاعر و عقل و هوش) گردانیدیم. ما به حقیقت راه (حق و باطل) را به انسان نمودیم حال
 خواهد هدایت پذیرد و خواهد آن نعمت را کفران کند [ما برای کیفر کافران غل و زنجیرها و آتش سوزان مهیا ساخته ایم.

کتیبه، عاجی جبهه شمالی سمت راست از پایین به بالا شامل آیات ۹ و ۱۰ و بخشی از آیه ۱۱ سوره مبارکه المزمّل است.
 رب المشرق و المغرب لاله لا هو فاتحده و کیلاً . واصبر علی ما یقولون | واهجر هم هجراً جمیلاً . و ذری و المکذبین اولی |
 همان خدای مشرق و مغرب عالم که جز او هیچ خدای نیست او را بر خود وکیل و نگاهبان اختیار کن و بر طعن مکذبان
 صبور و شکبیا باش (و به طرزی نیکو از آنان دوری گزین . و کار آن کافران مغرور نعمت و مال (احرام) رایه).

کتیبه، سمت پایین ضلع شمالی از راست به چپ شامل بخشی از آیه ۱۱ و آیه ۱۲ و ۱۳ و بخشی از آیه ۱۴ از سوره
 مبارکه المزمّل:

النعمه و مهلهم قلیلاً . ان لدنیا انکالاً و حجیماً و طعاماً ذاغصه و عذاباً الیماً یوم ترجف الارض و الجبال .

نعمت و اندک زمانی به آنها مهلت ده که البته نزد ما زنجیر عذاب و آتش دوزخ برای کافران مهیاست و طعامی که از فرط غصه و اندوه گلوگیر آنها می شود و عذاب دردناک بر آنها است. آن روزی که زمین و کوهها به لرزه درآید. کتیبه ضلع جنوبی صندوق اسم سازنده اثر است که در وسط گل عاجی با خط ریز عمل استاد مقصود علی نوشته شده است

نتیجه

به کارگیری آیات و احادیث و دعای نادعلیاً در کتیبه بدنه داخلی مقبره و صندوق چوبی آرامگاه و نگارش اسامی چهارده معصوم (ع) در نمای گنبد شاه اسماعیل بی هدف نبوده بلکه آگاهانه و در ارتباط با فرهنگ مذهبی این سلسله صورت گرفته است وجود دعای نادعلیاً و حدیث دارای بیان عرفانی است. با مضامینی نهفته در مدح و ستایش و استمداد از حضرت علی (ع) بی ارتباط نیست. صفویان با علاقه و احترام وافر به پیامبر (ص) و امامان (ع) توجه و علاقه بیشتری به استفاده از دعا و حدیث با مضامین شیعه از خود نشان دادند و معنویت و روحانیت خاص به این مقبره محقر و تنگ دادند. البته این کتیبه علاوه بر آرامگاه شاه اسماعیل در مقبره شیخ امین الدین جبرائیل، پدر شیخ صفی، نیز به وسیله علیرضا عباسی و بسیاری از سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه نگارش و حکاکی شده است.

تصور می رود ارادت خاص شاه اسماعیل به خاندان اهل عترت مخصوصاً حضرت علی (ع) سلسله جناب ولایت، در تمام طول زندگی مهمترین دلیل چنین آرایه هایی در معماری بقعه در زمانهای بعد بوده است چنین خلوصی حتی در اشعار و آثار باقی مانده خود شاه اسماعیل کاملاً نمایان است از جمله یکی از شعارهای دینی او که بر روی سکه هایش حکاکی و نقر گردیده به شرح ذیل است:

نادعلیاً مظهر العجایب تجده عوناً فی التوائب
کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی

طبق اظهار نظر یکی از استادان در SOAS دانشگاه لندن به نام دیوید مورگان، اعلام تشیع اثنی عشری از سوی شاه اسماعیل کاملاً درست بوده مورگان براساس یک بررسی درباره زندگی شاه اسماعیل نتیجه می گیرد که برای او کاملاً امکان داشت که مبانی ایمان اثنی عشری را فرا گیرد و آن را تا هنگامی که به قدرت برسد مخفی نگاهدارد. تنها هنگامی که قدرت را به دست گرفت توانایی آنرا داشت تا تشیع اثنی عشری را که اور شخصی او بود اعلام کند. وی معتقد است که ناسازگاری تشیع اثنی عشری به عنوان مذهب رسمی که عقیده سنتی مخالف با حکومت سرچشمه می گرفت بدین معناست از اسماعیل آنرا صرفاً بدلیل سیاسی انتخاب نکرد بلکه می بایست او شخصاً بدین امر ایمان می داشته است.)) (گلیو، ۱۳۸۲: ۲۲)

ذکر اسامی چهارده معصوم (ع) نماد دست با عنوان دست علی در دیواره شمالی داخل مقبره و تزئینات درب نقره ای آرامگاه، عبارت علی علی علی در تزئینات صندوقچه قبر و برج مقبره که به صورت ثلث و کوفی معلق تأکیدی است بر این حقیقت که بنیانگذار سلسله صفوی به خاندان اهل عترت و امامت ارادت و خلوص داشته است. بدیهی است هنر کتیبه نگاری با مفاهیم قرآنی و حدیثی در این زمان در آرایه های تزئینی بقعه و آرامگاه شاه اسماعیل در راستای ابلاغ مقاصد مذهبی حاکمان صفوی بوده است. در خصوص تاریخ بنای آرامگاه شاه اسماعیل اول نظرات مختلفی توسط باستان شنان و پژوهشگران ارائه شده است. رابرت هیلن براند، دانشیار هنرهای زیبای دانشگاه ادینبورو، معتقد است که بنای مقبره شاه اسماعیل در زمان خودش ساخته شده است. ((شاه اسماعیل با پیروی از سنت تاریخ میانه یک برج استوانه ای گنبد دار بعنوان مقبره برای خود ساخت. ولی این بنا نه تنها کوچک بود بلکه با دوری از یک جای مستقل و آزاد همه ویژگیهای ظاهری خود را جلوه گر می ساخت.)) (کمبریج، ۱۳۸۰: ۴۱۱)

از دیگر متخصصینی که بیشتر از هر کس در خصوص بقعه اردبیل کارکرده باید از مورتون نام برد. ((وی ساخت مقبره را در زمان شاه اسماعیل محتمل می داند.)) ۲۷ ویور نیز معتقد است مقبره شاه اسماعیل در قدیم بنایی آزاد و مجزا بوده و احتمالاً توسط

خود شاه ساخته شده بود بنابراین نمی‌تواند متاخر از دهه دوم قرن شانزدهم باشد و وسیع‌ترین تغییراتی که در بناهای مجموعه بعمل آمد باید مربوط به زمان شاه تهماسب اول (۱۵۷۶ - ۱۵۱۴ م) باشد. برجهای مقبره ای منفرد و مقبره با افزودن بناها و حیاطهای میان آنها بصورت مجموعه ای که اکنون می‌بینیم درآمده است.)) (ویور، ۱۳۵۶: ۸۰)

روانشاد باناصفری محقق گرانقدر و مؤلف کتاب وزین اردبیل در گذرگاه تاریخ نوشته: ((این مقبره و گنبد نسبت به اصل بقعه شیخ صفی‌الدین تازه تر و در عهد شاه عباس دوم به سال ۱۰۵۷ ه ساخته شده است.)) (صفری، ۱۳۷۱: ۲۳۸) نگارندگان مقاله حاضر ضمن مطالعه، کلیه متون و منابع تاریخی و گزارش مسافران دوره صفوی موجود و تحقیقات میدانی به عمل آمده هسته اصلی بنای فعلی آرامگاه شاه اسماعیل را همزمان و معاصر با حرمخانه یا آرامگاه محی‌الدین قرن هشتم هجری دانسته و معتقدند این قسمت از بقعه، فضایی از معماری حرمخانه بوده و احتمالاً با تغییرات جزئی در زمان شاه اسماعیل اول یعنی بین ۹۲۱ تا ۹۳۰ ه ق بنای منشوری و استوانه گنبد، برای آن احداث و به عنوان مقبره استفاده شده است. پیوستگی و انسجام معماری آرامگاه شاه اسماعیل با آرامگاه محی‌الدین و پلان یکپارچه آن و نیز الحاق نامناسب منشور و استوانه بر بالای بنای چهار ضلعی از مهمترین دلایل انتساب این آرامگاه به این دوران است. ۵ با گسترش تحقیقات و کاوش‌های باستان‌شناسی در این قسمت صحت و سقم آن روشن خواهد شد است.

یادداشت

- ۱- وی از عرفا و مشایخ قرن هفتم هجری، دوره ایلخانان و جد سلاطین صفوی بوده است.
- ۲- بخشهایی از آیات که فعلاً بر روی صندوق قبر باقی نمانده است در داخل کרוشه آمده است.
- ۳- این قسمت نیز جزو آیه ۲۰ همان سوره است ولی اندکی جا به جا شده در اصل باید قبل از مرضی می‌آمد اما در روی صندوق قبر بدان شکل جای نوشته شده است.
- ۴- به نظر می‌رسد شاه اسماعیل بعد از جنگ چالدران در سال ۹۲۰ هجری به فکر ایجاد مقبره ای برای خود افتاده است.
- ۵- ریاض الاسلام در تاریخ روابط ایران باهند در دوره صفویه صفحه ۷۳ می‌نویسد: همایون در طول یک هفته اقامت در اردبیل از مقبره شاه اسماعیل، بنانگذار سلسله صفوی، و جد او شیخ صفی‌الدین اسحاق زیارت کرد پس روشن است اهدای صندوقچه قبر بین سالهای ۹۵۰ (سال دیدار همایون از مقبره شاه اسماعیل) تا سال ۹۶۲ هجری (سال فوت همایون) صورت گرفته است. احتمالاً اهدای صندوق قبر بدون وجود آرامگاه که ایشان موقع اقامتش در اردبیل دیده و زیارت کرده بود صورت گرفته است و در غیر این صورت بی‌معنی است.

منابع و ماخذ

- ۱- اولتاریوس، آدام، ۱۳۷۱، سفرنامه اولتاریوس، حسین کردبچه، جلد ۲، تهران هیرمند، چاپ اول.
- ۲- پارسا دوست، منوچهر، ۱۳۸۱، شاه تهماسب اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم.
- ۳- تاورنیه، ژان باپتیست، ۱۳۳۶، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح دکتر حمید شیرازی، اصفهان، کتابخانه سنایی و تائید، چاپ دوم.
- ۴- ترابی طباطبایی، سیدجمال‌الدین، ۲۵۳۵، آثار باستانی آذربایجان شرقی، تهران، انجمن آثار ملی.
- ۵- دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰، تاریخ ایران دوره صفویان، یعقوب آرژاند، تهران، جامی، چاپ اول.
- ۶- دیباج، اسماعیل، ۱۳۴۶، آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، تهران، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- ۷- رضازاده اردبیلی، مجتبی، ۱۳۷۴، مقبره شیخ صفی‌الدین، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۸- رضی، سید، ۱۳۵۸، نهج البلاغه، داریوش شاهین، تهران، جاویدان، چاپ اول.

- صفری، بابا، ۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ، ج ۲، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل، چاپ دوم.
- گلیو، رابرت، ۱۳۸۲، پژوهش های جدید غربیان درباره تاریخ مذهبی ایران عصر صفوی، کتاب ماه، تاریخ و جغرافیا، ش ۸-۹.
- ویور، ۱۳۵۶، بررسی مقدماتی درباره مسایل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی.
- Lady (Mary) Sheil . 1973. Glimpses of life and Manners in Persia . Second Edition Arno Press . New york.p .324
- Robert Hillen brands, 1998. Safvid art and architecture . London . British museum
- Sarre in Schultz 1924.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی